

Tarih Dünyası Dergisinde II. Abdülhamit'e Dair Anekdotlar***Bilal SAĞLAM******Makale Bilgisi**

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 12.06.2024
Makalenin Kabul Tarihi: 18.09.2024
DOI: 10.54970/turkuaz.1499975

ÖZET

Niyazi Ahmet Banoğlu'nun kurucusu olduğu Tarih Dünyası Dergisi, 15 Nisan 1950'de yayın hayatına başlamıştır. Dergi, 26 Şubat 1953'te son sayısını yayınlayarak yayın hayatını sonlandırmıştır. Bu süre zarfında dördü özel sayı olmak üzere toplam 42 sayı neşretmiştir. 1950'li yıllar popüler tarih dergiciliğinin Türkiye'de geliştiği bir süreç olmuş ve Tarih Dünyası Dergisi bu popüler tarih dergilerinin ilklerinden biri olmuştur. Yayın hayatları genellikle kısa olan popüler tarih dergilerinin içinde, sadece Tarih Dünyası Dergisi 42 sayı çıkarabilmiş ve bu anlamda ayrı bir öneme sahip olmuştur. Millî tarih bilinci ile bir araya gelmiş yazar kadrosuyla, ismini, tarihe verdiği önem ve yaptığı araştırmalardan almıştır. Tarih Dünyası Dergisinin dönemin güncel konularını ele aldığını gördüğümüz gibi, tarihin her dönemine ait tarihi konuları, tarihi mekanları ve tarihi karakterleri de konu edindiğini görmekteyiz. Dergide; tarihi karakterlerle ilgili bölümler çok ilgi çekici olmuştur. Özellikle bu tarihi karakterlerden II. Abdülhamit ile ilgili bölümler ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü II. Abdülhamit, Osmanlı İmparatorluğu'nun son mutlak hükümdarıydı ve bu dönem, imparatorluğun çöküş sürecine tanıklık etmiştir. Bu dönem boyunca 1. Meşrutiyet ve Kanuni Esasi'nin ilanı, 93 Harbi ve Balkan isyanları gibi önemli olaylar yaşanmış, ayrıca basın özgürlüğünün sınırlanması ve 2. Meşrutiyet'in yeniden ilanı gibi olaylar da bu döneme damgasını vurmuştur. II. Abdülhamit dönemi, reform girişimleriyle de tanınırken, çöküşü engelleyememiştir. Dergi bu zor dönemin hükümdarının devlet yönetim tarzı ve özel hayatı hakkında ilginç kesitler sunarak günümüzde bile hala tartışılan bu önemli hükümdar hakkında farklı pencereler açmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tarih Dünyası Dergisi, Tarihi Karakterler, II. Abdülhamit

Content of this Journal is licensed
Under Creative Commons Attribution
NonCommercial 4.0 International
(CC BY-NC 4.0)

Anecdotes About Abdulhamit II in the History World Magazine**ABSTRACT**

History World Magazine, which was founded by Niyazi Ahmet Banoglu, started its publication life on April 15, 1950. The magazine ended its publishing life by publishing its last issue on February 26, 1953. During this time, he published a total of 42 issues, four of which were special issues. The 1950s were a period when popular history magazine developed in Turkey, and the History World Magazine became one of the first of these popular history magazines. Among the popular history magazines, whose publishing lives are usually short, only the History World Magazine has been able to publish 42 issues and has become of special importance in this sense. With its staff of writers who have come together with the awareness of national history, it has taken its name from the importance it attaches to history and the research it has deciphered. Just as we have seen that the History World Magazine deals with current issues of the period, we see that it also deals with historical issues, historical places and historical characters belonging to every period of history. In the magazine; the sections

* Bu makale, yazar tarafından hazırlanan "Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tarih Dünyası Mecmuası" başlıklı yüksek lisans tezinin bir bölümünden üretilmiştir.

** Doktora öğrencisi, Van YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü. E-posta: aglam2165@gmail.com / Orcid: 0009-0005-7883-5301

about historical characters have been very interesting. Especially from these historical characters, the sections related to Abdulhamit II, have a separate importance. Because II. Abdulhamit was the last absolute ruler of the Ottoman Empire, and this period witnessed the process of the collapse of the empire. During this period there have been important events such as the declaration of the 1st Constitutional Monarchy and Basic Law (Kanuni Esasi), the War of 93 and the Balkan uprisings, as well as the restriction of press freedom and the events such as the re-proclamation of the 2nd Constitutional Monarchy have also left their mark on this period. While the period of Abdulhamid II was also known for its reform initiatives, it could not prevent the collapse. The magazine offers interesting sections about the style of government and private life of the ruler of this difficult period, opening different windows about this important monarch, which is still debated even today.

Keywords: History World Magazine, Historical Characters, Abdülhamit II

GİRİŞ

1950'lerde, Türkiye'de popüler tarih dergiciliği hızla gelişti. İkinci Dünya Savaşı'nın zorluklarının aşılması ve toplumun belirli bir refah düzeyine ulaşmasıyla birlikte, halk arasında popüler tarih dergilerine olan ilgi arttı. Bu dönemde, çeşitli tarih dergileri piyasaya sürüldü ve özellikle Tarih Dünyası Dergisi gibi bazıları uzun ömürlü oldu. Tarih Dünyası Dergisi, bu dergilerin en önde gelenlerinden biri olarak öne çıktı. Tarih Dünyası Dergisi'nin amaçladığı şey, Türk halkına daha önce bilinmeyen birçok tarihi gerçeği ve değerli bilgiyi sunmak olmuştur. Ayrıca, geniş kitlelere tarihi olayları ve kavramları anlamaları için bir alan sağlayarak, toplumda tarih ve kültür bilincinin artmasına katkıda bulunmuştur.

Tarih Dünyası Dergisi, Türk tarihini aydınlatma misyonuyla önemli bir konuma sahiptir. Dergi, Türk tarihindeki değerleri bütüncül bir şekilde ele alırken milli tarih ve kültürü yayma amacını taşır. Derginin farklı sayılarında ele alınan tarihi olaylar ve dönemler, güncel olayların tarihî kökenlerini anlamamıza yardımcı olurken, Türk tarihi konuları ve tarihi kişilikler de derinlemesine incelenmiştir. Bu doğrultuda özellikle II. Abdülhamit'le ilgili kısımlar ayrıca ilgi çekici ve oldukça ilginçtir. Bu çalışmadaki amaç; derginin, II. Abdülhamit'in kendisine ve dönemine bakış açısının nasıl olduğunun ortaya konulmasıdır.

II. Abdülhamit, Osmanlı İmparatorluğu'nda Meşrutiyet taraftarı Genç Osmanlılar'la anlaşma yapmış ve 1876'da ilk Osmanlı anayasasını ilan etmiştir (Zürcher,2015,114). Bu adımı, Tersane Konferansı'nda bir araya gelecek olan büyük devletlerin baskılarına karşı bir önlem olarak almıştır (Georgeon,2006,74). Ancak, 93 Harbi'nde Rusya'ya yenildikten sonra 1878'de meclisi feshetmiş yani Şerif Mardin'in deyimiyle süresiz tatil etmiş ve Meşrutiyet dönemine son vermiştir (Mardin,1996,443).

Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme çabaları, II. Abdülhamit döneminde de devam etmiş ve bu dönemde bürokratik reformlar gerçekleştirilmiştir. Osmanlı'nın ekonomik problemleri, II. Abdülhamit'in saltanatının başlarında Düyûn-ı Umûmiye'nin kurulmasına yol açtı (Semiz-Akadere, 2001,116). Ancak, iç isyanlar, iç sorunlar ve ekonomik sıkıntılar imparatorluğun gündemini meşgul etmeye devam etmiştir. Dış politikada, II. Abdülhamit denge politikası izlemiş olsa da özellikle 1880'lerden sonra İngiltere ve Fransa'daki Osmanlı karşıtı politika değişiklikleri sebebiyle bu ülkelerle yakın ilişkiler yerine Almanya ile yakınlık politikası kurmaya çalışmıştır.

II. Abdülhamit'in devlet yönetimi tarzı, özellikle Ermeni isyanları sırasında kullanılan yöntemler sebebiyle Batılı tarihçiler ve yerli muhalifleri tarafından eleştirilmiş ve "Kızıl Sultan" olarak anılmıştır (Hocaoğlu,1976,10). Ayrıca, bazı yerli tarihçiler de onu sansür, donanmadaki hatalar, özgürlükleri sınırlayan uygulamalar, 1. Meşrutiyet döneminde Meclis'i kapatması, Mithat Paşa'yı sürgüne göndermesi, 93 Harbi'nde yanlış sevk ve idare gibi nedenlerle eleştirmiştir. Ancak onu savunan taraftarları da onu "ulu hakan" gibi yüceltici unvanlarla anmışlardır (Ceyhun,2000, 15). II. Abdülhamit dönemi, karmaşık ve çalkantılı bir dönem olarak hatırlanır ve hala bu dönem yeterince aydınlatılmamıştır. (Mardin,2008,31) Bu yüzden farklı görüşlere sahip tarihçiler arasında hala tartışmalı bir dönem ve konu olarak ele alınmaktadır. Bu anlamda dergide yayımlanan ve II. Abdülhamit'le ilgili olan bazı makaleler büyük kıymet arz etmektedir.

1. TARİH DÜNYASI DERGİSİNDE II. ABDÜLHAMİT'E DAİR ANEKDOTLAR

1.1. İkinci Abdülhamit ve İkinci Vilhelm

Kıymetli tarihçi ve Büyük asker Tümgeneral Halil Sedes (Halil Paşa), Tarih Dünyası Dergisi'nin on beşinci ve on altıncı sayılarında, yakın tarihin bilinmeyen bir dönemini özellikle II. Abdülhamit dönemindeki istihbarat ve casusluk faaliyetlerini açıklığa kavuşturmuştur. Kendisi, bu önemli hatıraları bizzat yaşamış ve deneyimlemiş olup, bu anılar, Türk tarihinde eşsiz bir belge niteliği taşımaktadır. Halil Paşa'nın anlatımına göre; Sultan II. Abdülhamit'in döneminde, casusluk ve istihbarat mesleğinin pek yaygın olduğunu görüyoruz. O devirler, 2. Meşrutiyet'in ilanı tarihinden, yani 1908 senesinden önce jurnalcılık sarayın lütufuna ve iltifatına mazhar olmak, memuriyette terfi almak ve nasıl olursa olsun bir çıkar elde etmek veya rakibini alt etmek için, ihtiyar ve irtikap olunan vicdansızlık ve edepsizliklerin, birçok defa nefret uyandıracak cinayet ve aşağılıklar seviyesine vardığı bir dönemdi. Hem İstanbul'da ve hem de imparatorluğun her köşesinde büyük, küçük her çeşit memurlar arasında bu habaseti kendilerine iş edinmiş olanlar bulunduğu gibi, halk arasında da bu tür adamlar az değildi. İşin dikkate şayan bir yönü de memur olarak bir yere tayin edilenlere veya gönderilenlere adeta zorla casusluk yaptırılırdı (Sedes,1950,619). Devlet memurları arasında bu işi kabul etmek istemeyen veya beceremeyenlerden şüphe edilir, terfi ve terakkiden mahrum olurlardı. Özetle, hele İstanbul ahali zamanla öyle bir baskı altına alınmıştı ki, çocuğun babayı veya babanın çocuğu ihbar ettiği oluyordu. Ayrıca farklı yollardan gelen ve padişaha sunulan ihbar sayısının günde hemen hemen iki bini bulduğu söylenmektedir. Sultan Abdülhamit'in padişahlığının 33 yıl sürdüğü dikkate alınınca, ihbar yekununun büyük bir sayıya vardığı anlaşılmaktadır. Hayrete veren bir nokta da Sultan Abdülhamit'in bu büyük ihbar koleksiyonunu büyük dikkat ve özenle muhafaza ettirmiş olmasıdır. Ancak Balkan Savaşı'ndan sonra, bu büyük ve ilginç koleksiyon, hükümetin emriyle ateşe verilmiş ve tamamı yok edilmiştir (Sedes,1950,620).

Şu başlangıçla, Sultan II. Abdülhamit döneminde hüküm süren ahlaki ve ruhi durumu kısaca anlattıktan sonra, yazar asıl meseleye geliyor; 31 Mart vakasından sonra, bilindiği üzere Sultan Abdülhamit tahttan alınarak, 25 Nisan 1909 yılında Sultan 5. Mehmet Reşat Osmanlı tahtına geçirilmiştir. Sultan Reşat'ın tahta çıkışını Avrupa'daki devletlerin hükümdarlarına bildirmek için, biri esbak sadrazam Tevfik ve diğeri Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ların başkanlığında iki heyet görevlendirilmiştir. Yazar Halil Paşa, O vakit, Hassa ordusunun kurmay başkanlığında bulunmakla birlikte, hariciye nazırı Rıfat Paşa tarafından tebliğ olunan irade-i Padişahı mucibince askeri murahhas görevi ile birinci heyete dahil olduğunu belirtir. 1909 Mayıs sonlarında demiryolu ile yola çıkan heyet, önce Viyana ve Petersburg'da görevini yaptıktan sonra Berlin'e döner (Sedes,1950,621). İmparator 2. Vilhelm ve eşi Oğusta Viktorya'nın teşrifatçılarının yol göstermesiyle huzura çıkmıştır. Heyet, öğle yemeğine İmparator tarafından davet edildiği için sarayda kalır. Yemekten sonra İmparator'un özel dairesine geçilir. Bu daire üç büyük salondan oluşuyor ve tamamı ile ülkemize ve doğuya ait güzel ve kıymetli eşyalar ile tezyin ve tefriş edilmiştir. Vitrinlerde müzelere layık eski ve önemli eşyalar göze çarpılmaktadır. Bunların çoğu ve en nadide olanları Sultan Abdülhamit tarafından imparatora hediye edilmişlerdi (Sedes,1950,622). Halil Paşa, burada bir konuşma ortamı yaratmak istediği belli olan İmparatorun, hemen yanına geldiğini ve aralarında şöyle bir konuşma geçtiğini belirtir:

İnkılabınızın başlangıcından bu yana İstanbul'da vuku bulan olayları yakından takip etmekteyim. Bununla ilgili önemli raporlar alıyorum. İnkılabınızın Osmanlı devleti için hayırlı olmasını dilerim. Dedikten sonra sözü 31 Mart vakasına getirdi ve Sultan Abdülhamit'in bire bir şahsi ne derecelerde dahli ve etkisi olduğunu söylememi istedi. Ben de ona: -Böyle bir olayın ortaya çıkacağından padişahın haberinin olmamasına imkan ve ihtimalin olmadığını belirttim. Sultan Abdülhamit bir kalkışmanın düzenlendiğinden şüphesiz haberdar edildi. Ancak tedbiri elden bırakmamış, müretteplerini ne teşvik etmiş ve ne de teşebbüslerine engel olmuştur. Olayı hazırlayanlar inkılabı muhalif kimselerle, bunlara dahil olan Sultan Abdülhamit'in etrafıdır demem üzerine: -Benim de düşüncem ve kanaatim tamamı ile böyledir. İstanbul'dan gelen raporlar da bunu doğrulamaktadır. Abdülhamit hattı zatında kötü yaratılmış bir kişi olmamakla birlikte, vehim ve vesvesesinden pek çok müstefit olan etrafı kendisini kötü yollara yönlendirmişlerdir. Dedikten sonra, size kendi başımdan geçen bir vakayı anlatayım dedi: -

1890'da ilk defa İstanbul'a geldiğimde o vakitler Almanya'da yeni icat edilmiş olan mavzer tüfeklerinden birini örnek olarak kendimle getirmiş idim. Amacım, bu tür bir tüfek o vakit çok önemli bir ihtira olduğundan bunun önemini, silah meraklısı olan Sultan Abdülhamit'e anlatmak ve nasıl kullanıldığını kendim göstermekti. Bu vesileyle Osmanlı ordusunun böyle bir tüfekle techizinin de ne kadar faydalı olacağını izah ederek kabulünü sağlamaktı. İstanbul'da Merasim Köşkü'nde konuk edilmişim. Sultanla görüşme saati yaklaştığı vakitlerde o tarihlerde, 1. teşrifatçı ve saray baş tercümanı olan Münir Paşa'nın geldiğini ve kabul edilmek isteğinde bulunduğunu söylediler. Hemen kabul ettim. Padişahca gönderildiğini söyleyerek, selam ve senalardan ve bayağı da iltifatkarane söz ve tebligattan sonra, zat-ı şahaneye sunulmak üzere yanımda bulunduğu haber alınan tüfeği, Efendisi'nin çok fazla merak ettiğini ve kendisi ile bunun bir an önce gönderilmesini iltimas ve hatta rica ettiğini söyledi ve tüfeği istedi. Bu duruma çok şaşırılmışım. Çünkü ben tüfeğin varlığını herkesten gizlemiştim (Sedes,1950,674-675)

1.2. II. Abdülhamit ve Sait Paşa

II. Abdülhamit'in evham ve şüpheciliğinin en iyi örnekleri, Sait Paşa ile aralarında olan haberleşmeleri arasında göze çarpar. Yazar Nazmi Sevgen, derginin yerminci sayısındaki makalesinde, bu durumun örneklerini vermekte ve Sait Paşa ile ilgili önemli bilgiler paylaşmaktadır.

Nazmi Sevgen, yakın tarihimizin önemli simalarından birinin yedi defa Sadaret makamına gelen Sait Paşa olduğunu söyler. Yazara göre Sait Paşa, II. Abdülhamit'in kendisinden çok şüphe ettiği, ancak bunlara rağmen bir türlü vazgeçemediği bir vezirdir. Devlet, sıkıntılı bir siyasi mesele karşısında kalınca, muhakkak Sait Paşa'ya başvurulur. Saraya davet edilerek, kendisine bilmem kaçınıcı defa Sadaret makamı tevcih edilirdi. 1853 tarihinde Şurayı Devlet baş muavinliği ile devlet hizmetine giren Sait Paşa, sarayın baş katipliğinde, valiliklerde, nazırlıklar da bulunmuş, hayatı mücadele ile dolu dolu geçmiştir. Vatansever, bilgili ve idareli bir kişidir. Devlette büyük görevleri olmuştur. Siyasi hayatının en ilginç tarafı, II. Abdülhamit ile aralarında geçen sınırsız denilecek derecede çok olan olaylardır. Nazmi Sevgen'e göre bunlar, bir taraftan II. Abdülhamid'in meşhur vesvese ve şüpheciliğini, diğer taraftan da Sait Paşa'nın medeni cesareti ile, siyasi celadetini göstermesi açısından ilgi ve dikkati çekecek önem ve kıymettedir (Sevgen,1951,849).

1.3. Abdülhamit'in Na'sı Önünde...

Ahmet Refik, derginin üçüncü sayısında Sultan II. Abdülhamit'in cenaze töreni, cenazesinin yıkanması ve defnedilmesi ile alakalı bir makale kaleme almıştır. Otuz dört sene süreyle Osmanlı tahtında bulunan Sultan II. Abdülhamit'in cenazesinin defnedilmesine şahit olan Yazar Ahmet Refik, cenazenin, güzel İstanbul'un topraklarına defnedileceğini ve naaşın Beylerbeyi Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na getirilip orada yıkanacağını sonrasında da saat dokuzda Sultan Mahmut türbesine defnedileceğini belirtmiştir. Ahmet Refik, gördüğü manzarayı şöyle anlatır:

Topkapı Sarayı'na gittim. Cenaze geliyordu. Sarayburnu'na doğru ilerledim. Sultan Abdülhamit, tahta bir sedyeye üzerinde, yatağın içinde, ruhsuz bir şekilde yatmıştı. Naaşının önünde Beylerbeyi Sarayı'nın muhafızı, yanlarında iki sıra asker, sedyenin yanında enderunu hümayun ağaları, saray ahalişi yavaş yavaş ilerliyorlardı. Sedyesi el üstünde taşıyordu. Cenaze, lale bahçesinin önünden geçirildi. Hırka-i Saadetin yeşil ve yıldızlı kapısının önüne getirildi. Kapı açılmıştı. El üzerinde içeri alındı. (Refik,1950,95) Beyaz bir vücut, yıkandıkça rengi açılan, güzelleşen bir naaş, yeni bir tenişir üzerinde, yıkayanların ellerine tabii, uzanmış yatıyordu. Sonunda naaşın yıkanması bitmişti. Sarı ipek işlemeli havlularla kurulandı, tabut yere konuldu, tenişir, tabutun yanına getirildi, içine kefenler koyuldu, Sultan Abdülhamit'in cenazesi hürmetle tabuta konuldu. Kefen bağlandı, tabut kapatıldı. Hırka-i Saadet dairesinin kapısı hemencecik açıldı. Tabut, Hırka-i Saadet kapısı önüne yüksekçe bir yere konuldu. Cenaze bab-ı hümayundan çıktı. Sokaklar insanlarla doluydu. Ayasofya'dan Sultan Mahmut türbesine kadar olan caddeye iki sıra asker dizilmişti. Tabut, acıklı ve üzüntülü dualarla, tekbirlerle ilerliyordu. Sultan Abdülhamit büyük hürmet ile kabre indirildi (Refik,1950,96).

Yazar Ahmet Refik'in gözlemlerinden de anlaşılacağı gibi otuz dört sene hilafet makamında kalan Osmanlı padişahı II. Abdülhamit'in son merasiminin büyük bir hürmetle ifa edildiğini ve böylece Osmanlı tarihinin uzun bir döneminin üzüntülü ve görkemli bir şekilde sona erdiğini görmekteyiz.

1.4. Abdülhamit Memlekete Neler Kazandırdı? Neler Kaybettirdi?

Yazar Ahmet Bedevi Kuran, son yüzyıl siyasi hayatında önemli derecede rol almış ve birçok olayı yaşamış bir kişidir. Derginin dokuzuncu sayısındaki bu önemli makalesinde, Abdülhamit Dönemi'nin en can alıcı özelliklerini tebarüz ettirmekte ve içinde yaşadığı olayları, şimdiye kadar yayınlanmamış belgelere dayanarak anlatmıştır.

Ahmet Bedevi Kuran, II. Abdülhamit Saltanatının, Osmanlı imparatorluğu için çok müteessir geçtiğini, maddi ve manevi birçok olumsuzluğun yaşanmasına sebep olduğunu belirtmektedir. Sultan Abdülhamit, veliahtlığı sırasında hem Mütercim Rüştü Paşa'yı hem de Mithat Paşa'yı kazanmayı başarmış ve 31 Ağustos 1876'da Sultan Murat'tan sonra tahta geçmişti. Görünüşte Meşrutiyet taraftarı gibi davransa da, aslında Sultan Abdülhamit'in ülkeyi mutlakiyetle yönetmek istediği, ilk günlerdeki olaylardan anlaşılmaktadır. Bu gerçeği göz önünde bulundurarak, onun niyeti hakkında bir yargıya varmak zor değildir (Kuran,1950,355).

Sultan Abdülhamit, yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin lideri olarak kabul edilen ve Birinci Meşrutiyet devriminin öncüsü olan Sadrazam Mithat Paşa'yı, 5 Şubat 1877'de İzzettin vapuruyla ülke dışına sürmüştü. Bu kararın halk üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu fark edince, 7 Mart 1877'de Beşiktaş Sarayı'nda görkemli bir törenle Mebusan Meclisi'nin açılmasını sağlamış ve bu şekilde ortaya çıkan hoşnutsuzluğu gidermeye ve meşrutiyet yanlısı bir rol oynamaya çalışmıştır. Ancak bu sırada, 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı maalesef bizim aleyhimize sonuçlandı. Berlin Konferansı'nda 13 Temmuz 1878'de alınan kararlar sonucunda Bulgaristan hükümeti kurulmuştur. Aynı zamanda Bosna-Hersek Avusturya'ya, Kıbrıs İngiltere'ye geçici olarak bırakılmış, Teselya sessiz sedasız Yunanistan'a, Batum, Kars ve Ardahan ise Rusya'ya bırakılmıştır. Ancak, Sultan Abdülhamit dönemindeki toprak kayıpları sadece bunlarla sınırlı kalmamıştır. Rus harbi sırasında 18 Şubat 1878'de Mebusan Meclisi'nin kapatılmasını sağlayan Sultan Abdülhamit, ülkeyi artık despotça yönetmeye başlamış ve hiçbir muhalefete izin vermemeye kararlı hale gelmiştir. Mısır'da ortaya çıkan Arabi isyanını bastırmak için yapılan asker gönderme teklifini, askerlere özgürlük fikrinin aşılacağı endişesiyle kabul etmemiş ve İngilizlerin Mısır'ı 13 Eylül 1881'de işgal etmelerine izin vermiş ve yapılan bu saldırıya kayıtsız kalmıştır. Ayrıca, 1896-1897 yıllarında Yunanistan ile yaşadığımız savaşı kazandığımız halde, ordumuzun Yunanistan topraklarının önemli bir kısmını işgal etmesine rağmen, barış konferansında Girit adasının uluslararası bir statüye kavuşturulmasını ve Rus çarı tarafından savaş tazminatının affedilmesi talebine hoşgörüle yaklaşmıştır. Yazar şöyle devam eder; hiç şüphe yok ki Sultan Abdülhamit, tüm bu kayıplara saltanatını korumak amacıyla katlanıyordu (Kuran,1950,356).

1.5. Abdülhamit ve Kadınlar

Abdülhamit'in özel hayatı hakkında pek çok yazı yazılmasına rağmen, hala pek çok bilinmeyen nokta bulunmaktadır. Bunun temel sebeplerinden biri, Abdülhamit'e ait resmi belgelerin daha tam olarak incelenmemiş olmasıdır. Yazar Ahmet Reşat, derginin on birinci sayısında, Abdülhamit'in ilk aşkıyla ilgili ve ayrıca Yıldız Sarayı'na davet edilen yabancı kadınlarla münasebetlerini anlatan bir yazı kaleme almıştır.

Abdülhamit, otuz üç yıl boyunca ülkeyi yönetmiş olmasına rağmen, hakkında birçok farklı değerlendirme yapılmıştır. Bazıları onu despot, hain, kızıl sultan, halkın kanını emen bir hükümdar olarak tanımlarken, diğerleri ise zeki, etkili bir yönetici, kurnaz bir diplomat olarak övmüştür. Ancak tarihçilerin Abdülhamit hakkında tam bir görüş birliği sağlamamış olması, onun hakkında daha fazla bilgiye ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir (Reşat,1950,443).

Ahmet Reşat'a göre, Abdülhamit'in henüz incelenmemiş yönlerinden biri, kadınlarla olan ilişkileridir. Bugüne kadar genellikle siyasi ve idari yönleri üzerinde durulmuş, kadınlarla ilişkileri göz ardı edilmiştir. Abdülhamit'in on iki ikbali olduğu bilinmektedir. Saray geleneğine göre, Valide Sultan'dan sonra Hazine Usta gelir, ardından hükümdarın resmi eşleri olan birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü Kadın Efendiler gelir. Kadın Efendiler, Valide Sultan'ın seçtiği İkbal Hasekiler arasından seçilirler. Abdülhamit'in kadınlar arasında ilk aşık olduğu ve bağlandığı kadın, cariye Safinaz olarak bilinmektedir (Reşat,1950,444).

Yazara göre, Abdülhamit'in saraydaki kadınlarla olan ilişkilerine dair resmi belgelere henüz ulaşamamıştır. Ancak tahttan indirildikten sonra Avrupa medyasında yer alan bazı yazılara göre, Abdülhamit'in saraydaki eğlencelerine sık sık yabancı kadın sanatçıları da davet ettiği belirtilmektedir. Abdülhamit'in bu davetlerde yabancı sanatçıları özel koşullar ve sıkı gözetim altında getirdiği ifade edilmektedir. Örneğin, Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra Avrupa gazetelerinde yayımlanan yazılardan biri, Parisli aktris Madam Tenar'ın Abdülhamit'e dair bir anısını içermektedir. Bu yazı, 9 Haziran 1909 tarihli Sabah Gazetesi'nde tam olarak yer almıştır (Reşat,1950,445).

1.6. Abdülhamit Hakkında Majeste Abdullah'ın Hatıraları

Haşimi Şarki Ürdün Hükümeti Kralı Abdullah, hatıralarını bir kitap olarak yayınlamıştır. Bu hatıralar, yakın doğu ve özellikle de ülkemizi ilgilendiren birçok tarihi olayı içermektedir. Tarih Dünyası Dergisi, bu hatıraların önemli bölümlerini tercüme ederek on dördüncü ve on beşinci sayılarında yayınlamıştır. Kral Abdullah, özellikle Abdülhamit hakkındaki hatıralarına da yer vermiştir. Kral Abdullah kendini ve İstanbul'a gelişlerini şöyle anlatır:

Miladi takvime göre 1882 yılında Mekke'de doğdum ve dört yaşında iken annemi kaybettim. İlk eğitimimi Mekke ve Taif'te aldım. 7 Şubat 1891'de, ben, Ali ve Faysal adında üç kardeş bir gemiyle Süveyş Kanalı'nı geçtik. Uzun süren bir yolculuktan sonra İstanbul'a ulaştık ve gemimiz Kumkapı açıklarında demirledi. Kısa bir süre sonra, bizi vapura taşıyan bir kayıkla Boğaziçi'ne, Emirgan'a götürüldük. Orada babamın amcalarından birinin evinde babam Şerif Hüseyin bizi bekliyordu. İstanbul'a geldiğimiz ikinci haftada, Padişah'ın emriyle mülazım-ı evvel Saffet Bey'in bize özel öğretmen olarak atandığını öğrendik. Yaklaşık 30 yaşlarında olan Saffet Bey, aynı zamanda Harbiye Mektebi'nde matematik ve inşaat dersleri veriyordu. Bize yeni yöntemlerle eğitim vermeye başladı ve Arapça konuşmamızı özellikle vurguladı. Ayrıca, Türkçe olarak coğrafya, matematik ve İslam tarihi dersleri aldık. Babam, Payitaht'a Osmanlı hükümetinin davetiyle gelmişti. Şehre ulaştıktan hemen sonra Sultan Abdülhamit tarafından kabul edilmiş ve resmi bir görev için çağrıldığı bildirilmişti. Birkaç gün sonra, babam devlet meclisine üye olarak atandı ve hükümet tarafından Boğaziçi'nde denize nazır mobilyalı bir yalı tahsis edildi (Abdülhamit Hakkında Majeste Abdullah'ın Hatıraları,1950,591).

Kral Abdullah, bu tayinin, açık bir şekilde babasının Hicaz'dan uzaklaştırılma amacıyla yapıldığını belirtir. Çünkü babası, o dönemde Mekke Şerifi ile birlikte, hacıların paralarını gasp eden zalim valiye karşı cesurca hükümete şikayette bulunmuştur. 1908'de İttihat ve Terakki Partisi'nin faaliyetlerinin artmasıyla meşhur Meşrutiyet devrimi gerçekleşmiştir. Ardından Mekke Şerifi ve yüksek memurlarının hepsi görevden alınmış ve yerlerine Şerif Abdülillah atanmıştır, ancak o da Mekke'ye varmadan ölmüştür. Kral Abdullah şöyle devam eder;

Bu süreçte babamın bu göreve atanması için elimden gelen her şeyi yaptım çünkü bu göreve en uygun kişi oydu. Babam, tereddütlerin ardından sadrazam Kamil Paşa aracılığıyla padişaha bir mektup yazarak bu görevi talep etti. Belirli bir zaman aralığıyla saraya giden babam, kendisini Mekke Emiri olarak görevlendirdi. Ancak bu atama İttihat ve Terakki'nin önde gelen üyelerini kızdırdı. Bu olaydan sonra babamla onların arası açıldı ve bu anlaşmazlık Birinci cihan harbi'ne kadar devam etti. Hicaz'a gitmek üzereyken, padişah babamı saraya davet ederek yaklaşık bir buçuk saat süren uzun bir görüşme yaptı. Bu görüşme sırasında padişah, İttihat ve Terakki mensuplarından şikayet ederek, bu partinin Meşrutiyet devrimini başarıyla gerçekleştirdikten sonra tüm taraftarlarını ve destekçilerini, ehliyet ve liyakatlerine bakmadan devlet görevlerine atadıklarını ve bu gaspçıların yönetimde etkili olduğu imparatorluğun geleceğinden çok endişe duyduğunu dile getirdi. (Abdülhamit Hakkında Majeste Abdullah'ın Hatıraları,1950,592). Babam, bu teklife şu şekilde cevap vermiş: "Vatanım, Sultan'ın durumunu değiştirmek için her zaman yardıma hazırdır. Bu çağrınıza ilk yanıt verecek yer Hicaz'dır. Eğer maiyetinizle birlikte Hicaz'a gelmek isterseniz, her türlü maddi ihtiyacınız karşılanacaktır. Ayrıca, rakiplerinizden uzak ve güvenli bir ortamda olacaksınız." Padişahın gözleri yaşla dolup şunları söyledi: "Teşekkür ederim, sağ olun. Ancak henüz bu kadar zorlu bir durumda değilim." (Abdülhamit Hakkında Majeste Abdullah'ın Hatıraları,1950,593).

Bunun üzerine Kral Abdullah, babasının, padişahın iftihar nişanı ile ödüllendirildiğini belirtir. Kral Abdullah, bazı tarihçilerin Sultan Abdülhamit'in otoriter biri olduğunu iddia ettiklerini ancak gerçekte durumun böyle olmadığını söyler. O sadece son derece temkinli biriydi der ve şöyle devam eder; *benim düşünceme göre, II. Abdülhamit, yaptığı eylemlerde ve aldığı kararlarda samimi ve doğru bir şekilde hareket ettiğine yönelik güçlü bir inanca sahipti. Yaptığı bazı hatalı kararları, sınırlı bakış açısına ve olayları ve insanları tam olarak anlamamasına atfetmek gerekir (Abdülhamit Hakkında Majeste Abdullah'ın Hatıraları,1950,593).*

1.7. Abdülhamit'in Fotoğraf Yasağı

Yazar Resuhi Baykara, derginin on beşinci sayısında Sultan Abdülhamit'in endişeli durumunu ve özellikle fotoğraf çektirmek istememesini ele alan bir makale yazmıştır. Baykara, bu yazısında, Osmanlı tahtına oldukça zorlu koşullar altında çıkan II. Abdülhamit'in, şehzadelikinden beri içinde bulunduğu kaygıları, amcası Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve ölümü, abisi Beşinci Murat'ın ani şekilde tahttan indirilmesi gibi olaylarla devlet büyüklerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki güçlü etkisini vurgulamaktadır. Baykara'ya göre, bu olaylar Sultan Abdülhamit'in endişelerini daha da artırmıştır. Her an başının üstünde Demokles'in kılıcını bekler gibi hissediyor ve bu kılıcın başına düşmemesi için bilinçli ve bilinçsiz hareketlerde bulunuyordu.

Baykara, II. Abdülhamit'in bilinçli olmayan hareketlerinden birinin, kendi resimlerinin halk arasında yayılmasını engellemekte gösterdiğini ifade etmektedir. Otuz üç yıllık saltanatı boyunca, halkı onun bir fotoğrafını görmemişti. Bu belki de doğrudu çünkü II. Abdülhamit, dönemin en ileri gelen Avrupa liderlerinde dahi çoğunlukla hoşnutsuzluk yaratan bir görünüme yani çirkinliğe sahipti. Büyük bir burnu ve kambura yakın bir sırtı vardı. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun Padişahı ve tüm Müslümanların Halifesi olduğu için Sultan'ın resimlerinin yayılması yasaklanmıştı. Bu sırada sarayın etkili kişilerinden olan gazeteci ve yazar Ebüziya Tevfik Bey tarafından Abdülhamit'e takdim olunan fotoğrafçı Abdullah, nasıl olduysa Padişahın fotoğrafını çekmek ayrıcalığını kazanmıştı. Fotoğrafçı Abdullah, muhtemelen ekonomik sebeplerle bu fotoğrafları satmaya başladı ve bir tanesi sarayın eline geçti. Saray, bu durumu Bab-ı Ali'ye, yani sadrazama yazılan bir tezkere ile bildirdi ve fotoğrafçı Abdullah'ın bu nedenle cezalandırılmasını istedi. Bu isteği takiben, fotoğrafçı Abdullah bir daha saraya kabul edilmedi ve Abdülhamit'e sadık kişiler tarafından selam verilmemesi gereken biri haline geldi (Baykara,1950,649).

1.8. Abdülhamit ile Paris Sefiri Salih Münir Paşa Arasında Gizli Muhabere

Değerli yazar Aziz Esenbel, derginin on altıncı, on yedinci ve on sekizinci sayılarında, Pederi Mahmut Celalettin Paşa ve Paris sefirliği görevini üstlenen biraderi Salih Münir Paşa hakkında önemli yazılar kaleme almıştır. Bu yazı serisinde, bugüne kadar bilinmeyen birçok gerçeği ortaya koymaktadır. Kullanılan belgeler, Paris sefiri Salih Münir Paşa tarafından saklanan ve II. Abdülhamit ile aralarında yapılan yazışmalara dair olan belgelerdir ve bu belgelerin başka hiçbir kopyası bulunmamaktadır. Bu nedenle, bu yazılar yakın tarihimizin tek bilgi kaynağı konumundadır.

Esenbel; 1896 yılında II. Abdülhamit'in Paris'e, güvenilir bir elçi gönderme kararı aldığı vakit, büyük biraderim Salih Münir Paşa'nın aklına geldiğini belirtmektedir. Salih Münir Paşa, o dönemde hariciye baş kâtabi olarak görev yapıyor ve aynı zamanda padişahın yabancı elçiliklerle ilişkilerinden sorumludur. 1897'den itibaren, Paris ve İsviçre'de Meşrutiyet ve hürriyet taraftarı olan vatandaşlar toplanmıştı. Bu iki ülkeyi tercih etmelerinin sebebi, Almanya, Rusya ve Avusturya'da özgürce faaliyet gösterememeleriydi. "Jön Türkler" olarak bilinen bu siyasi figürler, maddi imkansızlıklarına rağmen, her türlü yola başvurarak despotik rejime karşı mücadele ediyorlardı. Memleket genelinde kaçışlar artıyordu ve II. Abdülhamit en çok bu durumdan endişe ediyordu. Özellikle Paris'e tayin ettiği Salih Münir Paşa, kaçışların önlenmesi konusunda önemli bir görev üstlenmişti. Sultan, öncelikle Avrupa'ya kaçan vatandaşları vaatlerle geri dönmeye teşvik etmeyi umuyordu. Eğer bu başarısız olursa, kaçışları para teklif ederek engellemeyi veya Fransa ve İsviçre'den sınır dışı ettirmeyi planlıyordu. Ancak II. Abdülhamit'in demokratik rejimlere ve özellikle Fransa ile İsviçre'nin özgürlüğe dayalı yönetimlerinin olduğunu bir türlü kabul etmiyordu. Salih Münir Paşa da bunun farkındaydı ve Sultan'ı sürekli uyarıyordu. Sefirin tutumu ve yazıları, II. Abdülhamit'i kızdırıyordu. Bu durumu birbirlerine

göderdikleri şifreli telgraflardan öğrenmekteyiz. Salih Münir Paşa, Paris, İsviçre ve Belçika'da bulunan vatandaşlara hiçbir şekilde kanunsuz muamele yapmamıştır; aksine birçoğuna yardım etmiştir. Bu kişiler arasında II. Abdülhamit'in pek sevmediği eski İzmir milletvekili Ubeydullah Efendi özellikle ön plana çıkar. Salih Münir Paşa, Ubeydullah Efendi'yi uzun yıllar boyunca sefarette misafir etmiştir. Ancak, bunlara rağmen, kardeşimin düşmanları, çeşitli yalan ve iftiralarla onu Jön Türkler'in düşmanı olarak nitelendirerek, ona karşı çeşitli ithamlarda bulunmuşlardır (Esenbel,1950,684).

Aziz Esenbel, Paris Sefiri Salih Münir Paşa'nın, Sultan Abdülhamit'ten ve devlet hazinesinden milyonlarca lira aldığı iddialarının dolaştığını belirtiyor ve bu konuyu açıklığa kavuşturmak istediğini ifade ediyor. Esenbel, şöyle devam ediyor:

Aziz Esenbel, kardeşi Salih Münir Paşa'nın aslında israfkar biri olmadığını belirtiyor. Ticari faaliyetlerle servet yapmayı hiç düşünmemiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında, sahip olduğu tek arsasını satarak eski maliye nazırı Cavit Bey'in önerisiyle bir bütün şirketine ortak olmuştur. Ancak bu şirketten hiçbir kazanç elde etmemiş, hatta zarar etmiştir. Şirket iflas ettiğinde, Salih Münir Paşa sadece üzüntülerini dile getirmiş, hiçbir şekilde zararını telafi etmemiştir. Ailesinin kalabalık olması nedeniyle masrafları çok olmuştur. Hayatı boyunca bolluk içinde yaşamış, akraba ve dostları için her zaman kapısı ve sofrası açık olmuştur. Kumar oynamamış veya lüks tüketimde bulunmamıştır. Babasından kalan az bir parayla, kendi tasarrufları ve maaşıyla geçinmiştir. Sultan Abdülhamid'in kendisine hediye ettiği Nişantaşı'ndaki konak ve bir apartmandan başka bir mülkü yoktur. Her iki mülkü, Paris sefaretinden ayrıldıktan sonra ipotek edilmiş veya satılmıştır (Esenbel,1950,715). Devletten talep ettiği haklarını alamadan ölmesiyle birlikte, Salih Münir Paşa'nın devlette olan 50 bin altını da ödenmemiş olarak kalmıştır. Bir siyaset adamının iktidardan düşmesiyle hakkını kaybetmesi ironik bir durumdur. Ayrıca, 1902'de saraya gönderdiği şifreli mektupların kopyalarını incelediğimizde, elçiliğin mali sıkıntılarla karşı karşıya olduğunu görüyoruz (Esenbel,1950,716).

Esenbel, Sultan Abdülhamit ile Salih Münir Paşa arasındaki yazışmaların bir konusunun da Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın oğlu Ahmet Bey'in Avrupa'ya kaçıışı olduğunu belirtiyor. Halil Rifat Paşa, namusuyla tanınan, merhametli ve büyük bir insandı. Birçok valilik görevinden sonra dahiliye nazırı olmuş ve sonrasında sadrazam olarak atanmıştı. Merhumun iki oğlu bulunmaktaydı. Büyük oğlu Cavit Bey, düşmanlar tarafından öldürülmüştü. Küçük oğlu Ahmet Bey ise Halil Rifat Paşa'nın ölümünden sonra Avrupa'ya kaçmıştı. Bu kaçış olayı, II. Abdülhamit'i rahatsız etmiş ve siyasi bir boyut kazandırarak, Ahmet Bey'in geri döndürülmesi için çaba sarf etmişti. Bu durum, Halil Rifat Paşa ailesi içinde sürekli endişe ve üzüntü kaynağı olmuştu. Bu sebeple, 14 Teşrinisani 1902 tarihinde Yıldız Sarayı'ndan kardeşim Salih Münir Paşa'ya bir şifre gönderilmiştir. Salih Münir Paşa da 21 Teşrinisani 1902 tarihinde Yıldız Sarayı'na kısa bir şifre iletmektedir. İkili arasındaki yazışmalardan anlaşıldığı üzere, iç ve dış politikada çeşitli dedikodulara ve yorumlara yol açan bu olay, Ahmet Bey'in Avrupa'da sevdiği bir kadınla gezme ve eğlenme isteğinden başka bir şey değildir. Sultan Abdülhamit'in büyük önem verdiği ve siyasi bir boyut kazandırdığı Ahmet Bey'in kaçıışı olayı, Salih Münir Paşa'nın açıklamalarından ibarettir (Esenbel,1950,782-784).

SONUÇ

Tarihimizde pek çok gizli kalmış olay ve çok önemli vakalar bulunmaktadır. 1950'lerin başlarında Tarih Dünyası Dergisi, bu gizli kalmış birçok tarihi gerçeği ve önemli bilgileri Türk halkına arz etmiştir. Dergi, Türk tarihini aydınlatmayı, tarihi değerleri kapsamlı bir şekilde ele almayı, milli tarih ve kültür bilincini yaymayı, ulusal ve evrensel liderleri ile olayları incelemeyi hedeflemiştir. Ayrıca, Tarih Dünyası Dergisi, tarihi kişilikleri, eserleri ve mekânları, geçmişte yaşanmış önemli olayları gelecek nesillere aktararak ulusal tarih bilincinin oluşturulmasına önemli katkılar sağlamıştır. Bu bağlamda, özellikle II. Abdülhamit ile ilgili bölümler, büyük önem taşımıştır. Çünkü II. Abdülhamit günümüzde bile hala çok tartışılan bir figürdür. Hem kendisinin kişisel özellikleri hem devlet yönetim tarzı ve hem de O'nun döneminde yapılanlar ve yapılamayanlar olarak hep tartışılmıştır.

Bu çalışmada şu görülmüştür ki; Tarih Dünyası Dergisind yayımlanan bazı makalelerde, özellikle II. Abdülhamit'in dönemine şahitlik etmiş bazı yazarların yazılarında Sultan Abdülhamit'in jurnalciliğinin ve hafiyeciliğinin çok ileri safhalarda olduğunu görmekteyiz. Yine O'nun döneminde

kendisinin sahip olduğu evham ve şüphelikten dolayı, gerekli bazı müdahalelerin yapılmaması sebebiyle birçok Osmanlı toprağının elden çıktığını görüyoruz.

Ayrıca, günümüzde bazı kesimlerce Osmanlı Sultanlarıyla ilgili sanki sadece dini yönleri olan şahsiyetlermiş gibi bir algı mevcuttur. Bu çalışmada görülüyor ki Sultan II. Abdülhamit müzik sever yanları da olan hatta özellikle bazı yabancı kadın sanatçıları özel olarak sarayına getirtip dinlemiş bir kişidir. Tabi şunu da göz ardı etmemek lazımdır ki; en nihayetinde Tarih Dünyası Dergisi 1950'lerde yayımlanmış bir "Cumhuriyet" dergisidir. Dolayısıyla, Osmanlı dönemine, ya da özellikle çok tartışmalı hükümdarlardan biri olan Sultan II. Abdülhamit'e karşı bir tarafgirlik bakış açısıyla bazı konuları seçerek de yayınlamış olabilir. Ancak her ne sebeple olursa olsun Tarih Dünyası Dergisi, II. Abdülhamit'le ilgili çok ilginç anekdotları ele almış ve bu padişahın bilinen ve bilinmeyen bazı farklı yönlerini ortaya koymuştur. Böylece, Sultan II. Abdülhamit'in Türk halkı tarafından daha iyi bilinmesi ve anlaşılmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- "Abdülhamit Hakkında Majeste Abdullah'ın Hatıraları", (1950). Tarih Dünyası, S.14, İstanbul
- Baykara, R. (1950). Abdülhamit'in Fotoğraf Yasağı", Tarih Dünyası, S.15, İstanbul
- Ceyhun, D. (2000). *Ah şu Osmanlılar*. İstanbul: Sis Çanı Yayınları.
- Esenbel, A. (1950). "Abdülhamit İle Paris Sefiri Salih Münir Paşa Arasında Gizli Muhabere", Tarih Dünyası, S.16-18, İstanbul
- Georgeon F. (2006). *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktaş). İstanbul: Homer Kitapevi ve Yayıncılık.
- Hocaoğlu, M., (1976). *Abdülhamit Han'ın muhtıraları (Belgeler)*. İstanbul: Oymak Yayınları.
- Kuran, A. B. (1950). "Abdülhamit Memlekete Neler Kazandırdı? Neler Kaybettirdi?", Tarih Dünyası, S.9, İstanbul
- Mardin, Ş. (1996). *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu*, (Çev. M. Türköne, F. Unan ve İ. Erdoğan). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2008). *Jön Türklerin siyasî fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Refik, A. (1950). "Abdülhamit'in Na'sı Önünde", Tarih Dünyası, S.3, İstanbul
- Reşat, A. (1950). "Abdülhamit ve Kadınlar", Tarih Dünyası, S.11, İstanbul
- Sedes, H. (1950). "İkinci Abdülhamit ve İkinci Vilhelm", Tarih Dünyası, S.15-16, İstanbul
- Semiz, Y ve Akandere, O. (2001), Sevr'den Lozan'a Duyun-u Umumiye Meselesi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5, 115-142.
- Sevgen, N. (1951). "İkinci Abdülhamit ve Sait Paşa", Tarih Dünyası, S.20, İstanbul
- Zürcher, E. J. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'sine bir ulusun inşası*, (Çev. Lütfi Yalçın). Ankara: Akılçelen Kitaplar.